

JIŘÍ KOUKAL

PRAHA

Mrtvý přítel Františka Kovárny

Množství tvrdých úderů, které víře v transhistorické pravdy zasadili kognitivní relativisté v čele s Thomasem Kuhnem, Michelelem Foucaultem či Richardem Rortym, způsobilo, že sebereflexe a studium historiografie vlastního oboru patří dnes k standardní metodologické výbavě všech humanitních věd. Přesto na historické mapě českých dějin umění zejí bílá místa, způsobená obvykle politickými zvraty, jež vždy nutně mění i relativně autonomní akademické pole. Jedno z takových míst dosud představuje i život a dílo profesora estetiky Františka Kovárny (1905–1952), který se po Únoru 1948 z českého prostředí doslova vytratil.¹ Snaha oživit a zhodnotit jeho odkaz mě přivedla ke knize *Listy mrtvému příteli*, v níž Kovárna vypráví o svém přátelství s anonymním německým historikem umění, o němž dosud nebylo jasné, je-li pouhou imaginární postavou, nebo konkrétním člověkem.² Rád bych v této stati pomocí útržků z *Listů*, dopisů a dalších archiválií dokázal, že mrtvým přítelem Františka Kovárny byl Hans-Adalbert von Stockhausen (1909–1942), a rekonstruoval tak také okolnosti jejich setkání v době, kdy se Češi a Němci začali vzájemně vzdalovat. Přestože Stockhausenovu vědeckou kariéru fatálně ovlivnila nacistická ideologie, lze o něm jen s obtížemi hovořit jako o oběti. Jeho životní dráze a nevelkému dílu se však dosud nikdo nevěnoval.³ A teprve poznání životního milieu Hanse-Adalberta von Stockhausena umožňuje alespoň náznakem zodpovědět otázky, jaké položil již František Kovárna v *Listech*.

Kovárna přesídlil v létě roku 1942 s rodinou do Bezmíře, malé venkovské obce na Benešovsku, kde měl dům, navržený architektem a přítelem Karlem Honzíkem. Atentát na Reinharda Heydricha vedl tehdy mimo jiné k úřednímu zastavení *Kritického měsíčníku*, který Kovárna spoluzaložil a v němž vedl výtvarnou rubriku. Po uzavření vysokých škol tak neměl vůči Praze, kde zastával ještě místo asistenta na Uměleckoprůmyslové škole – ovšem bez aktivního podílu na výuce, již žádné závazky.⁴ V ústraní Bezmíře František Kovárna pečoval o drobné hospodářství, které umožňovalo rodině zpestřovat si přídělový jídelníček. Snad také proto sem rádi přijížděli profesor Antonín Matějček se

¹ Jiří Koukal, František Kovárna (1905–1952), in: František Kovárna, *Uměleckohistorické texty z pozůstalosti*, Martina Flekačová – Jiří Koukal (edd.), Praha 2013, s. 156–172.

² František Kovárna, *Listy mrtvému příteli*, Praha 1946.

³ S výjimkou obecněji zaměřených textů Judithy Trallesové a Michaela H. Sprengera: Judith Tralles, Die Fotokampagnen des Preussischen Forschungsinstitut für Kunstgeschichte Marburg, in: Nikola Doll – Christian Fuhrmeister – Michael H. Sprenger (edd.), *Kunstgeschichte im Nationalsozialismus. Beiträge zur Geschichte einer Wissenschaft zwischen 1930 und 1950*, Weimar 2005, s. 263–282. – Michael H. Sprenger, Das Kunstgeschichtliche Seminar und Preußische Forschungsinstitut der Marburger Universität im Nationalsozialismus, in: ibidem, s. 71–84. – Idem, „Hamanns Schule ist eine der schwersten, aber sie übt.“ Marburger Kunstgeschichte im Spiegel einer Festschrift von 1944, in: ibidem, s. 243–260.

⁴ František Kovárna, od roku 1935 docent estetiky na Univerzitě Karlově, je v letech 1942 až 1947 na Uměleckoprůmyslové škole vedený jako asistent, bez zmínky o přednáškové činnosti. Neúčastnil se ani žádné ze schůzí pedagogického sboru, v němž výuku dějin umění a estetiky zastávali Jaromír Pečírka a Václav Nebeský.

svým zetěm doktorem Jaroslavem Pešinou nebo baronka Sidonie Nádherná, vzdělaná obyvatelka zámku v nedalekých Vrchotových Janovicích.

Dostatek času a odstup od každodenního shonu univerzitního života umožnil Kovárnovi stát se z teoretika opět umělcem-spisovatelem. Když v roce 1924 nastupoval na pražskou Filozofickou fakultu ke studiu románských jazyků a literatury, měl za sebou již několik publikovaných básní, psal povídky a připravoval román *Živí a mrtví*.⁵ Doboví literární kritici jej vesměs přijímali jako mladého a naivního, nicméně talentovaného autora.⁶ Poté se však pod vlivem staršího bratra Václava a jeho přátel zcela nadchl pro výtvarné umění.⁷ Nejprve obcházel výstavy proto, aby si v kritikách, které si pro sebe psal, procvičil schopnost literárního přepisu vizuálního dojmu. Nakonec se mu však výtvarná kritika stala milovaným povoláním – přes deset let se věnoval pouze teorii a sám nic nenapsal, až v Bezmíři. Vedle souboru lyrických próz *Bezmíř* a sbírky pohádek *Království kamenného obra* zde tehdy vznikly také jeho literárně nejsilnější *Listy mrtvému příteli*.⁸

Listy vyšly po válce jako soubor dvanácti dopisů adresovaných bezejmennému německému historiku umění, jenž padl na východní frontě. František Kovárna v autorské předmluvě ke knize poznamenal, že *Listy* vznikaly jako osobní terapeutické ospravedlnění se před přítelem, který zemřel a pro nějž neumí truchlit. Platí-li vrocení jednotlivých listů, pak je Kovárna psal v lednu a únoru roku 1943, poté co se dozvěděl o smrti dávného kamaráda a kolegy. Přestože kniha působí přemírou myšlenek, s přeskokováním a prolínáním časových rovin, je v jejím řazení patrný logický postup. S hlubokým zájmem o psychologii sleduje Kovárna motiv rozpadu osobnosti a dvojnictví uvnitř jediného člověka. Na pozadí svého konkrétního přátelství sleduje obecnější konflikt češství a němečtví a z osobní polohy se v závěru knihy dostává k esejistickému pojmenování příčin nacismu. Jako beletristické dílo tak jeho *Listy* ob stojí, napětí mezi intimitou dopisu a pokusem o davovou psychologii je dodnes umělecky působivé.

Má však kniha také nějakou dokumentární hodnotu? Stalo se to, co Kovárna poměrně detailně popsal? Opravdu se přátelil s německým historikem umění, jehož úmrtí vedlo k napsání *Listů*? Takové otázky patrně vytanou na mysli každému jeho čtenáři, zvláště vezme-li se v úvahu, že velmi podobný motiv Kovárna rozehrál i v nepublikovaném dramatu *Mrtví od Stalingradu*.⁹ Děj *Listů* a první Kovárnovo setkání s německým historikem umění a pozdějším přítelem se odehrálo na pražském Ústavu a Seminárii dějin umění, kde Kovárna působil jako asistent od podzimního semestru roku 1932.

„Vzpomínáš si, jak jsme se poprvé spatřili? Přišel jsem do našeho ústavu na fakultě, brzy po prázdninách, neboť všechno ještě vonělo dřevem. Procházím podle zvyku knihovnou a u okna na rohu prvního stolu vidím nového člověka. ... Sedím tedy u stolu a kamsi telefonuji. Když však domluví a pokládám sluchátko, ozve se zaklepání, otevrou se dveře a Ty přicházíš. Ted' se Ti dívám do tváře a

⁵ František Kovárna, *Živí a mrtví*, Praha 1926.

⁶ Marie Pujmanová-Hennerová (rec.), František Kovárna: Bojácni a rváč, *Tribuna* VIII, 1926, č. 110, 9. 5., s. 6. – A. N. [Arne Novák] (rec.), František Kovárna: Bojácni a rváč, *Lidové noviny* XXXIV, 1926, č. 264, 26. 5., s. 7. – Julius Fučík (rec.), Originalita čistoty, *Rudé právo* VII, 1926, č. 140, 13. 6., s. 3–4.

⁷ Václav Kovárna vystudoval v letech 1916–1922 malbu u profesora Vlahy Bukovace na pražské Akademii výtvarných umění.

⁸ František Kovárna, *Bezmíř*, Praha 1940. – Památník národního písemnictví, osobní fond Františka Kovárny, karton č. 5, *Království kamenného obra* (nepublikovaný strojopis, 124 stran).

⁹ Památník národního písemnictví v Praze, osobní fond Františka Kovárny, karton č. 5, *Mrtví od Stalingradu* (nepublikovaný strojopis, 57 stran).

*než stačíš promluvit, vidím, že jsi cizinec. Dlouhá hlava, vysoké čelo pod vlasy přitíštěnými až na lebku, rovný a delší nos s lehce pozdviženou a ještě lehčeji uchýlenou špičkou, pevné a zřetelné rty a neskrývající se brada, pravá tvář protáta dlouhou jizvou a přímý pohled spíše plavých než modrých očí.*¹⁰

Kovárna měl tehdy za sebou dizertační monografii o Antonínu Slavičkovi a publikaci *Současné umění*, kde se jako jeden z prvních českých teoretiků pokusil o širší shrnutí a reflexi moderních malířských tendencí, které vymezoval podle jejich vztahu k předmětnému zobrazování.¹¹ Právě zájem o současné umění a literární nadání mu v roce 1928 získaly místo šéfredaktora *Volných směrů*. Tento „*vetvý časopis mánesáckých starodružiníků*“¹² oživil a zkvalitnil množstvím drobných kritik, recenzí a poznámek.¹³ Redakční práce a výtvarná kritika tehdy Kovárnu nadchly a pohltily natolik, že od podzimního semestru 1929 začal vedle přednášek z estetiky Otakara Zicha poslouchat také dějiny umění u Antonína Matějčka a Vojtěcha Birnbauma, který mu později nabídl místo univerzitního asistenta. Kovárna se v té době přátelil se šlechticem Christianem ze Salm-Reifferscheidtu, vídeňským posluchačem Josefa Strzygowského, u něhož starohrabě připravoval rigorózní práci o moravských rotundách.¹⁴

*„Chodil k nám na fakultu tehdy šlechtic, rakouské tradice, však také byl na universitě ve Vídni a teprve po odchodu svého profesora do výslužby chtěl dostudovat na vaší universitě v Praze. Tam však našel prostředí, s nímž se nemohl dorozumět. „Nedívají se tam na mě jako na člověka, ale jako na chřta, kterého by chtěl jeden nenápadně kopnout a druhý se k němu nápadně přilísat!“ řekl mi kdysi a usadil se raději u nás. Ten tě jednou uviděl ve studovně, zahlédl na Tvých silných rukou, které by se nemusily bát práce, pečetní prsten se znakem, na obličejí jizvu a přiběhl za mnou do pracovny. „Co je to tam za chlapa, s tou mensurou na ksichtě“ – spustil hned svou kuchyňskou češtinou. A dlouho jsem ho musil ujišťovat, že jsi docela slušný člověk, než se s Tvou jizvou smířil, a ještě déle, než se odhodlal s Tebou seznámit.“*¹⁵

Právě v rodinném archivu Salm-Reifferscheidtů lze najít dopis, jenž dokládá existenci a odhaluje identitu Kovárnova neznámého přítele – Hanse-Adalberta von Stockhausena.¹⁶ V seznamu studentů pražské filosofické fakulty byl ve školním roce 1932–1933 veden jako stipendista československé vlády.¹⁷

„Jednou jsi mi poslal z prázdnin pohled a byl na něm váš rodinný Trendelburg. Stavba nebyla zřetelně vidět, nezdálo se, že je to veliký nebo starý zámek, spíše větší budova měšťanského

¹⁰ Viz Kovárna (pozn. 2), s. 18.

¹¹ Idem, *Antonín Slaviček*, Praha 1930. – Idem, *Současné umění*, Praha 1932.

¹² –s [autor neznámý], *Volné směry...*, *ReD* II, 1928–1929, s. 71–73.

¹³ Na redakci *Volných směrů* Kovárna demonstrativně rezignoval poté, co byli na mimořádném valném shromáždění S. V. U. Mánes 25. listopadu 1930 ze spolku kontroverzně vyloučeni jeho přátelé v čele s Karlem Holanem a V. V. Štechem. – Miloš Jirko, *Hlasy z bouře pod Šitkovskou věží, Literární noviny* V, 1930–1931, č. 1, s. 1–2. – Lenka Bydžovská, Emil Filla a spolek Mánes na přelomu dvacátých a třicátých let, *Umění* XXXVI, 1988, s. 247–255.

¹⁴ Petr Tomášek, *Sběratel, umělecký historik a šlechtic Christian ze Salm-Reifferscheidtu*, in: Jiří Kroupa – Michaela Šeferisová Loudová – Lubomír Konečný (edd.), *Orbis artium. K jubileu Lubomíra Slavička*, Brno 2009, s. 739–753.

¹⁵ Viz Kovárna (pozn. 2), s. 20.

¹⁶ Moravský zemský archiv v Brně, G 343 Rodinný archiv Salm-Reifferscheidtů Budkov 1810–1945, karton 32, Dopis Františka Kovárny Christianu ze Salm-Reifferscheidtu z 19. 9. 1935.

¹⁷ Archiv Univerzity Karlovy, fond filozofické fakulty UK, katalogy posluchačů, zimní běh 1932–1933, letní běh 1933, Hans-Adalbert von Stockhausen.

vzhledu... Připočtu-li si k podobě Tvého domova vojenské poslání Tvého děda, Tvých starších bratří, Tvůj skromný způsob života a počet sourozenců, byl Tvůj rod – a sotva se mýlím – z té šlechty, která u vás dodávala státu důstojníky a úředníky.¹⁸ – „Oba Tví starší bratři byli důstojníky, jeden na moři, druhý u pěchoty. Nevím, byl-li vojákem i Tvůj otec, ale dědeček šel učit umění zabíjet až do Číny...“¹⁹

Hans-Adalbert (Eugen August Theodor Karl Friedrich) von Stockhausen (18. 5. 1909 – 15. 8. 1942) pocházel ze starobylého německého šlechtického rodu, který svůj původ odvozuje od Hanse von Stockhausena, zaníceného protestanta a osobního přítele Martina Luthera.²⁰ Hrad Trendelburg zakoupil roku 1901 Stockhausenův dědeček Adalbert (1836–1913), aby zde po letité vojenské kariéře vybudoval rodinné sídlo. Jeho syn Hans-Adalbert (1874–1957) tehdy získával první bojové zkušenosti v Číně, kde se jako mladý poručík vyznamenal při potlačení boxerského povstání.²¹ Poté, ještě než prošel zákopy u Verdunu, se mu narodili synové Hans-Gerrit (1907–1943), Hans-Adalbert (1909–1942) a Hans-Willfried (1914–?), po válce pak dvojčata Hans-Gottfried (1920–2010) a Hans-Ludwig (1920). Každý z nich dříve nebo později oblékl vojenskou uniformu. Prvorozený Hans-Gerrit sloužil od roku 1926 jako námořní kadet a později se proslavil jako kapitán ponorky a velitel 26. ponorkové flotily v Baltijsku (dnes na území Ruské federace).²²

Hans-Adalbert se však na rozdíl od staršího bratra nadchl pro vědu. Po maturitě na humanistickém (později reálném) gymnáziu v Hofgeismaru nastoupil roku 1927 ke studiu historie, klasické archeologie a dějin umění na Filipovu univerzitu v Marburku, druhou nejstarší protestantskou univerzitu v zemi, jež tehdy slavila 400 let od svého založení.²³ Tamní rychle se rozvíjející Uměleckohistorický seminář a od roku 1929 také Pruský výzkumný ústav, zaměřený na fotografování a studium německého a francouzského umění středověku, vedl profesor Richard Hamann (1879–1961). Spolu s ním přednášeli na semináři dějiny umění profesoři Carl Horst (1875–1934) a Otto Homburger (1885–1964), docenti Richard Krautheimer (1897–1994), Herman Deckert (1899–1955) a Friedrich Wachtsmuth (1883–1975).²⁴ Vedle školních povinností se Stockhausen v malém univerzitním městě patrně čile účastnil studentského života. Byl přijat do akademického bratrstva Corps Rhenania Straßburg, kde pravděpodobně v tradičním šermířském souboji utržil na levé tváři mensuru – jizvu cti.²⁵ Ta se jako výraz nacionalistického buršáctví později v Praze tolik protivila Christianovi ze Salm-Reifferscheditu.

¹⁸ Viz Kovárna (pozn. 2), s. 28.

¹⁹ Ibidem, s. 25.

²⁰ Hans-Ludwig von Stockhausen, *Erinnerungen I: Ritter, Reiter, Russen*, Bad Karlshafen 2004, s. 4.

²¹ Ibidem, s. 23–29.

²² Rainer Busch – Hans-Joachim Röhl, *Der U-Boot-Krieg 1939–1945, 5 Bde., Bd. 5, Die Ritterkreuzträger der U-Boot-Waffe von 1939 bis Mai 1945*, Hamburg – Berlin – Bonn 2008, s. 103.

²³ Deutsches Kunstarchiv im Germanischen Nationalmuseum, Nürnberg, Hans Adalbert von Stockhausen (Nachlass), Aufnahme als Akademischer Bürger, Philipps-Universität Marburg, 21. 5. 1927.

²⁴ V akademickém životopise uváděl Stockhausen jako svého učitele také archeologa Paula Jackobstahla (1880–1957) a historiky Rudolfa Häpkeho (1884–1930) a Edmunda Ernsta Stengela (1879–1968). – Archiv der Philipps-Universität Marburg (im Hessischen Staatsarchiv Marburg), Personalakte des Kurators, Hans-Adalbert von Stockhausen, UniA Marburg 310, Nr. 3554, Lebenslauf (undatiert, nach 1938).

²⁵ Von Stockhausen (pozn. 19), s. 242–244.

Na podzim roku 1929 odešel Stockhausen na tři semestry studovat do Berlína na Humboldtovu univerzitu.²⁶ Poslouchal tam mimo jiné přednášky proslulých historiků umění Heinricha Wölfflina (1864–1945), Adolpha Goldschmidta (1863–1944), Wilhelma Waetzoldta (1880–1945) nebo Alberta Brinckmanna (1881–1958).²⁷ Již tehdy připravoval svou dizertační práci, v níž se zabýval architekturou a plastickou výzdobou románských křížových chodeb v Provence.²⁸ Vědomě se tak vydal po stopách svého učitele Richarda Hamanna, aby navázal na jeho badatelské úsilí a případně ověřil některé Hamannovy hypotézy týkající se tzv. jihofrancouzské proto-renesance.²⁹ Dizertaci obhájil a 4. května 1932 v Marburku promoval.³⁰ Poté se vydal na dva semestry do Prahy, k čemuž ho snad mohl inspirovat německý rodák z České Lípy architekt a historik umění Otto Kletzl (1897–1945), působící v Marburku od podzimu 1931 jako výměnný československý stipendista.³¹

„Zamlouval ses mi hned při prvním setkání. Snad nás oba, nebo alespoň mne, už tehdy strhla přitažlivost protikladů. Byli jsme tak různí! První podněty dala nám samota dopoledních hodin. Posluchači bývali na přednáškách, tys sedával sám ve studovně a já sám v pracovně. Když jsem musil pro něco do knihovny, vídal jsem, jak vysedáváš nad knihou, na svém místě a vždy svým způsobem, slovník v ruce. ... Při denních setkáních a častých poledních a pak i večerních návratech mluvíváli jsme víc česky. K Tvé řeči jsme se uchýlovali jen tehdy, když jsme si nemohli porozumět. ... Nosíval sis v kapse učebnici češtiny, která vyšla někde u Vás a radila Ti leckdy k podivným slovům. Naším makovým buchtám jsi na příklad říkával, že jsou čarokrásné...“³²

Kromě Úvodu do českého jazyka si Stockhausen na Filozofické fakultě v Praze zapsal ještě přednášky docenta Jana Květa (1896–1965) – Malířství a plastika v době románské –, profesora Jindřicha Čadíka (1871–1979) – Dějiny řeckého sochařství –, profesora Josefa Cibulky (1886–1968) – Starokřesťanské umění sakrální a Staroslovanské umění pohřební – a v neposlední řadě také přednášky profesora Vojtěcha Birnbauma (1877–1934) – Všeobecné dějiny umění a České románské umění.³³

Z doby Stockhausenových pražských studií se dochoval notýsek s poznámkami a také tři dopisy adresované Richardu Hamannovi.³⁴ Svědčí o tom, že se mladý medievista vypravil do Prahy

²⁶ Deutsches Kunstharchiv im Germanischen Nationalmuseum, Nürnberg, Hans Adalbert von Stockhausen (Nachlass), Immatrikulationbescheinigung – Friedrich-Wilhelms-Universität Berlin, 4. 11. 1929. – Ibidem, Abgangszeugnis – Friedrich-Wilhelms-Universität Berlin, 25. 2. 1931.

²⁷ Deutsches Kunstharchiv im Germanischen Nationalmuseum, Nürnberg, Hans Adalbert von Stockhausen (Nachlass), Studienbuch – Friedrich-Wilhelms-Universität Berlin, 1929.

²⁸ Hans-Adalbert von Stockhausen, Die Romanischen Kreuzgänge der Provence: I. Teil: Die Architektur, in: *Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft*, 7. Bd. (1933), s. 135–190. – Idem, Die Romanischen Kreuzgänge der Provence: II. Teil: Die Plastik, in: ibidem, 8.–9. Bd. (1936), s. 89–171.

²⁹ Richard Hamann, *Deutsche und französische Kunst im Mittelalter. Band I. Südfranzösische Protorenaissance und ihre Ausbreitung in Deutschland auf dem Wege durch Italien und die Schweiz*, Marburg 1922. – Idem, Altchristliches in der südfranzösischen Protorenaissance des 12. Jahrhunderts, in: *Die Antike X*, 1934, s. 264–285. – Idem, The Facade of St. Gilles: A Reconstruction, in: *The Burlington Magazine* LXIV, 1934, s. 19–29.

³⁰ Viz Lebenslauf (pozn. 24).

³¹ Sabine Arend, Studien zur deutschen kunsthistorischen „Ostforschung“ im Nationalsozialismus. Die Kunsthistorischen Institute an den (Reichs-) Universitäten Breslau und Posen und ihre Protagonisten im Spannungsfeld von Wissenschaft und Politik (dizertační práce), Philosophische Fakultät III, Humboldt-Universität zu Berlin 2009, s. 613.

³² Kovárna (pozn. 2), s. 52–54.

³³ Viz katalogy posluchačů (pozn. 17).

³⁴ Deutsches Kunstharchiv im Germanischen Nationalmuseum, Nürnberg, Hans Adalbert von Stockhausen (Nachlass), Notizbuch aus Prag. – Universitätsbibliothek, Marburg, Richard Hamann (Nachlass), dopisy Hanse Adalberta von Stockhausena Richardu Hamannovi, z 31. 12. 1932 (5 stran), 3. 6. 1933 (4 strany), 2. 7. 1933 (2 strany).

zjistit, na jaké úrovni jsou obecně české dějiny umění a jak pokročilé je zdejší bádání. Zajímal se proto o veškerou práci svých českých a německých kolegů působících v Praze. Vedle studia na filozofické fakultě chodil ještě na přednášky profesora Jaromíra Pečírky (1891–1966) na Uměleckoprůmyslové škole, přednášky docenta Oldřicha Stefana (1900–1969) na ČVUT a přednášky doktora Edmunda Wilhelma Brauna (1870–1957) na Německé univerzitě. V notýsku s poznámkami najdeme dále názvy knih, adresy a jména autorů jako: Karel Chytil (1857–1934), Zdeněk Wirth (1878–1961), Eugen Dostál (1889–1943), Antonín Friedl (1890–1975), Emanuel Poche (1903–1987), nebo Růžena Vacková (1901–1982) a Jan Krofta (1907–1982). Situaci v Praze popsal Stockhausen svému učiteli takto:

„Ich habe an der Tschechischen und an der deutschen Universität sehr gute Aufnahme gefunden, wie überhaupt bei allen Instanzen, die in Frage kamen. Da beide Seminare ganz getrennt arbeiten, ist meine Stellung zwischen ihnen zwar nicht immer einfach, aber immer interessant. ... Geld ist in Prag nur auf der tschechischen Seite vorhanden. Darum sind dort auch in den letzten Jahren mehrere (gut illustrierte) Denkmalpublikationen erscheinen. Die Hauptinitiation scheint hier bei dem Sektionschef Wirth (Kultur-Ministerium) zu liegen, der aber leider sehr deutschfeindlich ist. ... Ich kann jetzt ein Tschechisches Kolleg und die fachwissenschaftliche Literatur zur Not verstehen. Eins ist mir jetzt schon klar, dass die Tschechen in den letzten 20 Jahren immerhin über ihre Kunstdenkmäler mehr herausgebracht haben als die Deutschen. Das Niveau der alten deutschen Publikationen (Neuwirth-Ernst-Grueber-Dvorak) ist erheblich veraltet. Trotzdem arbeitet man auf deutschen Seite noch fast ausschließlich mit dieser alten Literatur (z. B. Schürer, der sich dadurch z. Z. heftigen Widersprüche zugezogen hat!) Leider publizieren die Tschechen nur tschechisch, sodass sie – außer von ihren eigenen 15 Millionen Landsleuten bestenfalls von den anderen slawischen Völkern verstanden werden. Aber die Resonanz im Westen fehlt. Und zum Westen gehören sie doch viel mehr als zum Osten.“³⁵ – „Die Art und Weise, in der hierzulande die Kunsthistoriker (beider Nationalität!) miteinander umgehen, hat mich allerdings etwas unangenehm berührt. Ich bin zwar absolut dagegen ‚auf dem Material zu sitzen‘ aber der ‚geistige Diebstahl‘ in Prag zu einer Rekordhöhe entwickelt ist, so bin ich hier etwas zurückhaltender geworden.“³⁶

Tyto Stockhausenovy postřehy jsou velmi cenné, neboť vypovídají o umělekohistorickém bádání v předválečném Československu z perspektivy jen mírně zúčastněného cizince. Stockhausen si povšiml dosud nepřiliš reflektované sebe-izolace českých historiků umění od menšiny německy mluvících kolegů, jejichž bádání nebylo nijak podporováno. Dobrovolné odstřížení se od dlouhé tradice německy psané umělekohistorické literatury pak vedlo k tomu, že výsledky a publikace českého bádání v Evropě nikdo příliš neznal.

Ze Stockhausenova poznámkového notýsku dále vyplývá, že hodně cestoval. Nejen po Čechách a Moravě, kde navštěvoval především důležitá středověká města a místa s gotickou architekturou (Vyšší Brod, Kolín, Kutná Hora, Jihlava, Pardubice, Brno, Olomouc), ale svůj pražský

³⁵ Viz dopis Richardu Hamannovi z 31. 12. 1932 (pozn. 34).

³⁶ Viz dopis Richardu Hamannovi z 2. 7. 1933 (pozn. 34).

pobyt využil i k cestám do Polska a Maďarska.³⁷ Pořizoval zde fotografie pro vznikající marburský fotoarchiv, s nimiž mu pravděpodobně pomáhal i František Kovárna.

„Ich bringe etwa 50 Platten mit, die von meinen Aufnahmen in Prager Emauskreuzgang stammen. Die Aufnahmen, die ich mit Seminardiener des [nečitelné] Kunstgeschichtlichen Seminars zusammen gemacht habe, sind – eigentlich ohne Ausnahme – sehr gut geworden.“³⁸

Fotografie nástěnných maleb křížové chodby Emauzského kláštera poté Stockhausenovi posloužily jako studijní materiál a vhodné téma pro habilitační práci.³⁹ Sledoval italský rodokmen Emauzského cyklu a na základě precizní formální analýzy jej spojil mimo jiné také s malíři pracujícími na karlštejnských malbách lucemburského rodokmene a schodištním cyklu ze života sv. Ludmily a sv. Václava. Své důkladné znalosti českého malířství doby Karla IV. poté zužitkoval v článku o českých východiscích autora prvního návrhu věže štrasburské katedrály, kterého ztotožnil s dvorním malířem Karla IV. Mikulášem Wurmserem ze Štrasburku.⁴⁰ Širší výsledky svého českého badání zamýšlel Stockhausen dále publikovat v připravované knize o nástěnném malířství doby Karla IV. a Václava IV. K tomu se však již nedostal, neboť česko-německé vztahy se od jeho druhé návštěvy Prahy v září 1935 rychle zhoršovaly. O napětí, jež prostoupilo také akademické pole, svědčí článek *Lidových novin*, jehož autor upozorňuje na ideologické zabarvení německého uměleckohistorického bádání a všímá si i Stockhausenova pražského pobytu: *„Od sklonku dvacátých let přijíždějí mladí němečtí historikové studovat do Prahy, pobýváje tu buď kratěji na dokonale organizovaných vědeckých zájezdech, nebo přicházejí na celá léta jako stipendisté. Tak zde studoval například před několika roky blízký příbuzný von Papena [míněně Hans-Adalbert von Stockhausen]. Prázdninové výpravy skupin a seminářů jsou již každoročním pravidlem. Mnohé z těchto výprav přijíždějí s auty, fotografickými laboratořemi a měřicími přístroji. Vědecký zájem je jim legitimací, aby se domohli blahovůle úřadu i českých vědeckých pracovníků. ... O výzkumu českých památek tu pracuje zejména mladý dr. inž. Otto Kletzl, jeho vrstevník docent Erich Wiese a jiní mladí badatelé... Již však přichází k slovu zralejší generace, synteticky podávajíc české gotické umění, jež v pojetí německé vědy ovšem je umění ryze německé. Jejím nejvýraznějším reprezentantem je dr. Alfred Stange...“⁴¹*

Proto také musel Stockhausen nedlouho po Mnichovské dohodě žádat říšského ministra pro vědu, aby mu umožnil posunout termín plánované publikace: *„Die politische Lage der letzten Zeit hat die – immer schon besonderes schwierigen – Arbeitsverhältnisse in Prag so verschlechtert, dass der Abschluss dieses grösseren Manuskripts unmöglich war.“⁴²* Do Prahy, tehdy již hlavního města

³⁷ Viz Notizbuch aus Prag (pozn. 34).

³⁸ Viz dopis Richardu Hamannovi z 2. 7. 1933 (pozn. 34).

³⁹ Hans Adalbert von Stockhausen, Eine böhmische Malerschule der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts. Die Wandgemälde im Kreuzgang des Emausklosters in Prag, ihre Stilherkunft und künstlerische Nachfolge, nepublikovaná habilitační práce, 370 stran strojopisu, Marburg 1938. – V předmluvě ke své práci děkuje Stockhausen na prvním místě profesoru Antonínu Matějčkovi, docentu Janu Květovi a česko-německému historiku umění a památkáři doktoru Rudolfovi Hönigschmidtovi (1876–1967).

⁴⁰ Hans-Adalbert von Stockhausen, Der Erste Entwurf zum Strassburger Glockengeschoss und Seine Künstlerischen Grundlagen, *Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft*, 11.–12. Bd., (1938–1939), s. 579–618.

⁴¹ pn [autor neznámý], Německá věda anektuje Československo, *Lidové noviny*, 1936, č. 621, 11. 12., s. 7.

⁴² Archiv der Philipps-Universität Marburg (im Hessischen Staatsarchiv Marburg), Personalakte des Rektors, Hans-Adalbert von Stockhausen, UniA Marburg 305, Nr. 4091, Brief an den Reichsminister für Wissenschaft, Erziehung und Volksbindung, 22. 10. 1938.

Protektorátu Čechy a Morava, se Stockhausen dostal až v březnu 1940.⁴³ Přestože jeho bádání zde patrně již nic nebránilo, připravovanou publikaci nedokončil. Slibnou vědeckou dráhu a univerzitní kariéru přerušila jeho přímá účast ve válce.⁴⁴ Padl 15. srpna 1942 v Kalužské oblasti, jihozápadně od Moskvy u vesnice Oserno.⁴⁵ Jako voják wehrmachtu (poddůstojník 5. roty 163. pluku 52. pěší divize) během sovětské letní ofenzívy a krvavých bojů o Ržev.

Tak by mohlo vyprávění o Stockhausenově studijním pobytu v Praze skončit. S konstatováním, že Kovárnovy *Listy mrtvému příteli* stejně jako nepublikované drama *Mrtví od Stalingradu* lze považovat za umělecká díla vystavěná na zcela reálných základech. Pokusme se však nalézt odpovědi na otázky, jež si kladl již František Kovárna: Jak se stalo, že jeho vzdělaný kolega a přítel uvěřil ideologii německého národního socialismu? Co ho motivovalo k tomu, že oblékl uniformu a narukoval do Francie a pak se účastnil přímých bojů v tehdejší Sovětské svazu? Nebyla to nakonec Stockhausenova osobní vzpoura a plánovaná sebevražda, neboť na poslední chvíli pochopil, čím se stal a čemu napomáhá?

Z rodinných pamětí a vzpomínek, jež publikoval Stockhausenův mladší bratr Hans-Ludwig v knize *Erinnerungen I: Ritter, Reiter, Russen*, se zdá, že na počátku třicátých let neměla rodina s nacismem mnoho společného.⁴⁶ Patrně k němu však také nebyla zvlášť kritická, major von Stockhausen pomáhal od roku 1923 budovat takzvaný Schwartz Reichswehr, nelegální jednotky bojeschopných mužů, stojících mimo řádnou armádu, jež byla Versailleskou mírovou smlouvou omezena na 100 000 mužů.⁴⁷ Starší bratr sloužil jako důstojník námořnictva a mladší bratr Hans-Willfried patřil do Jungstahlhelm, mládežnické organizace Stahlhelm, paramilitantního spolku protirepublikánské a monarchistické Německé národně lidové strany (DNVP).⁴⁸ Poslední federální volby v březnu 1935, k nimž bylo připuštěno ještě více stran, zastihly Stockhausena v Československu, a můžeme-li Kovárnovi věřit, pak byl jeho přítel nejprve odhodlaný hlasovat proti Hitlerovi a národnímu socialismu.

„Prošel prvý čas našeho přátelství a oba jsme mohli čekat jen další sblížení. Tu však nastala chvíle, kdy si vaši nynější vůdcové chtěli dát potvrdit právo vést Tvou zemi do záhuby. To neříkám já, to sis myslil, tos říkal Ty v oněch okamžicích, kdys byl stržen politikou, žes ji sám vnášel do našich rozhovorů. ... Měls pravdu a právem ses bál, když jsem Ti namítal, že není možné, aby mohli lidé, kterých se bojíš, získat většinu a zmocnit se země. ... Nedal ses mým utěšováním zviklat a trval jsi na svých obavách, od počátku rozhodnut, že pojeděš volit do vaší nejbližší obce za hranicemi, aby nepřišel na zmar Tvůj hlas odporu.“ – „Vrátil ses zamklý. Myslíš jsi, že Ti rozumím. Vždyť mi Tě

⁴³ Archiv der Philipps-Universität Marburg (im Hessischen Staatsarchiv Marburg), Akte der Philosophischen Fakultät, Hans-Adalbert von Stockhausen, UniA Marburg 307, Nr. 2510, Brief an den Reichsminister für Wissenschaft, Erziehung und Volksbindung, 17. 2. 1940.

⁴⁴ Kromě již zmíněných prací Stockhausen dále publikoval: Hans-Adalbert von Stockhausen, Das romanische Scheibenreliquiar in Fritzlar, in: *Festschrift Richard Hamann zum sechzigsten Geburtstag 29. Mai 1939, überreicht von seinen Schülern*, Burg/Magdeburg 1939, s. 136–150. – Idem, *Trendelburg. Führer durch sieben Jahrhunderte*, Trendelburg 1939. – Idem, Zur ältesten Baugeschichte der Elisabethkirche in Marburg a. d. Lahn, *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 9. Bd., H. 4/6 (1940), s. 175–187.

⁴⁵ Hans Adalbert von Stockhausen (parte), *Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft*, 11.–12. Bd., 1938–1939, bez čísla strany.

⁴⁶ von Stockhausen (pozn. 20), s. 55–70.

⁴⁷ Ibidem, s. 35.

⁴⁸ Ibidem, s. 56.

bylo i líto! ... Minulo však několik dní, týden, čtrnáct dní a Ty nic, stále mlčíš a vyhýbáš se bolavému místu ... a tu jsem se rozhodl, že se Tě zeptám rovnou. ... Nikdy nezapomenu, co jsi mi řekl, třebaš jsem to v té době a ještě dlouho nepochopil..." – „To už je takový náš zvyk. U nás se prostě pochoduje. Pochodovali u nás nejen vojáci v občanském přestrojení, u nás pochodovali sociální demokraté, komunisté. Jdou-li dva, tři lidé, už pochodují, ba pochoduje každý sám. A změní-li se za pochodu velení, pochodujeme dál.“⁴⁹

Univerzitní Marburg nebyl tolik zasažen hospodářskou krizí jako jiná průmyslová města, procento podporovatelů NSDAP zde však bylo velmi vysoké. V červenci 1932 zde NSDAP ve volbách do parlamentu triumfovala s rekordními 53,3 procenty hlasů.⁵⁰ Také Stockhausen se po svém návratu do Německa stal 1. listopadu 1933 členem marburské SA-Standarte Jäger 11.⁵¹ Na politickou situaci tak podstatně změnil názor. Co ho k tomu vedlo? Uvěřil národnímu socialismu? Lze se jen dohadovat, ale spíše se zdá, že nebyl proti a „pochodoval“. Dělal vše, co se po něm přímo, či nepřímo žádalo, aby mohl působit jako pedagog a pokračovat ve své badatelské práci.

V červnu 1933 se Stockhausen dozvěděl, že od podzimu může nastoupit jako mimořádný asistent na marburském semináři dějin umění. Na místo jej navrhl profesor Richard Hamann a Stockhausen mu za to byl velmi vděčný, jak píše v radostném dopise z Prahy.⁵² Nad univerzitou se tehdy však již také stahovala mračna. Kromě počínajícího oklešťování tradičních akademických svobod vzniklo na univerzitě Sdružení docentů (Dozentenschaft Marburg).⁵³ V jeho čele stál ideologicky prověřený vedoucí, dohlízející na světonázor a charakter mladých aspirantů, z nichž se měli stát „vysokoškolské učitelé nového typu“. Členství ve Sdružení bylo pro všechny asistenty povinné a každý, kdo se chtěl od října 1933 habilitovat, musel podstoupit také branně-ideologický výcvik na sportovní škole SA ve městě Borna u Lipska.⁵⁴ V listopadu 1934 zde prokazoval své dobré střelecké schopnosti i Hans-Adalbert von Stockhausen.⁵⁵

„Vracel ses po dvou letech z domova, který se kvapem měnil víc, než jsme tušili, ale po ta dvě léta jsme si psali. Před tím jsme rok žili den co den spolu. Někdy vskutku od rána do večera a večer právě v tom pokoji, kam ses tehdy vrátil. Neměli jsme k Tobě nejmenší nedůvěru, nebyli bychom byli tak rádi slyšeli od Tebe, od přítele, který právě přichází z neznámého břehu, odkud se schyluje k bouři. ... Ne to už jsi nebyl Ty, to už byl někdo jiný ... A to byl večer, kdy jsme spolu mluvili naposled.“⁵⁶

Změn nebyl ušetřen ani dosavadní profesorský sbor marburského semináře. Poté co v roce 1935 vstoupily v platnost norimberské zákony, museli univerzitu opustit všichni badatelé „neárijského původu“. Uměleckohistorický seminář tak přišel o honorárního profesora Ottu Homburgera (1885–

⁴⁹ Kovárna (pozn. 2), s. 64–68.

⁵⁰ Rudy Koshar, *Social Life, Local Politics, and Nazism: Marburg, 1880 – 1935*, North Carolina 1986, s. 205.

⁵¹ Viz Lebenslauf (pozn. 24).

⁵² Viz dopis Richardu Hamannovi z 3. 6. 1933 (pozn. 34).

⁵³ Anne Christine Nagel – Ulrich Sieg (edd.), *Die Philipps-Universität Marburg im Nationalsozialismus. Dokumente zu ihrer Geschichte*, Stuttgart 2000, s. 51–52.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Deutsches Kunstarchiv im Germanischen Nationalmuseum, Nürnberg, Hans Adalbert von Stockhausen (Nachlass), SA Leistungsbuch Borna, 1. 11. – 29. 11. 1934.

⁵⁶ Kovárna (pozn. 2), s. 12–13.

1964), odborníka na středověké iluminované rukopisy, a soukromého docenta Richarda Krautheimera (1897–1994), kteří odešli do emigrace.⁵⁷ Do Anglie emigroval již v roce 1933 také asistent Robert Freyhan (1901–?). Nato byl ze semináře vypuzen docentem Kurtem Steinbartem (1890–1981) za to, že si jako „poloviční žid“ dovolil tvrdit, že to nemuseli být komunisté, kdo zapálil Říšský sněm.⁵⁸ Ani profesor Richard Hamann (1879–1961) nebyl v jednoduché situaci, spolky nacisticky smýšlejících studentů mu vyčítaly jeho výstupy proti šířícímu se antisemitismu. Jeden z bývalých žáků nazval Hamanna v recenzi jeho veleúspěšných *Dějiny umění*⁵⁹ „*přísluhovačem komunismu*“, který se vysmívá každému idealismu a pojmy jako „*vlast, čest, svoboda*“ jsou mu cizí.⁶⁰ Nacisticky smýšlející studenti navíc nebyli jediní, kdo se proti Hamannovi stavěli. Kolega ze semináře profesor Carl Horst (1875–1934) napsal v březnu 1933 rektorovi podání, v němž Hamanna vinil z protirežimního postoje a zpronevěry státních peněz.⁶¹ Situace dospěla tak daleko, že si Hamanna pozval do Berlína ministr propagandy Joseph Goebbels k podání vysvětlení. Chtěl vědět, jak si Hamann představuje budoucnost německých dějin umění. Hamann mu na to údajně odpověděl, že nacistické Německo podle všeho směřuje k nové válce a s tím související devastaci památek. Proto žádá o finanční pomoc na rozšíření marburského fotoarchivu, tak aby mohly být všechny důležité německé památky včas zdokumentovány. Zkoprnělý Goebbels věnoval Hamannovi, za nějž se přimluvil také pronacistický historik umění Wilhelm Pinder (1878–1947), šek na více než 100 000 říšských marek.⁶²

Než válka později opravdu vypukla, stal se Stockhausen 13. července 1938 v Marburku docentem dějin umění. Před habilitačním kolokviem, kde hovořil na téma „*Zeitgesmack und Geschichtsurteil bei Winckelmann*“, a vzorovou přednáškou o německém středověkém zlatnictví, musel absolvovat také měsíční pobyt na loveckém záměčku Tännich v Durynsku, kde byl s ostatními budoucími univerzitními pedagogy ideologicky prověřen.⁶³ Rakouský fyziolog a člen SS profesor Friedrich Plattner⁶⁴ a bývalý švec Wilhelm Grundig, nyní SA-Obersturmbanführer, do Stockhausenova výstupního hodnocení poznamenali: „*diszipliniert, kameradschaftlich, dienstwillig, gut im Sport ... Seine Einstellung zum Nat. – Soc. ist positiv, wenn auch eine gewisse ständische Traditionsgebundenheit bemerkbar ist. Er sieht die Möglichkeiten, die sich für die Betrachtungsweisen auf seinem fachgebiet aus dem Zeitgeschehen ergeben; eine ganz klare Linie scheint er allerdings noch nicht zu haben.*“⁶⁵ Stockhausen, čekající od 9. června 1937 na vstup do NSDAP,⁶⁶ tedy kurzem

⁵⁷ Spenger (pozn. 3), s. 75–76.

⁵⁸ Jost Hermand, *Der Kunsthistoriker Richard Hamann. Eine politische Biographie (1879–1961)*, Köln – Weimar – Wien 2009, s. 115.

⁵⁹ Richard Hamann, *Geschichte der Kunst von der altchristlichen Zeit bis zur Gegenwart*, Berlin 1932.

⁶⁰ Hermand (pozn. 58), s. 106.

⁶¹ *Ibidem*, s. 107.

⁶² *Ibidem*, s. 109–110.

⁶³ Archiv der Philipps-Universität Marburg (im Hessischen Staatsarchiv Marburg), Personalakte des Rektors, Hans-Adalbert von Stockhausen, UniA Marburg 305, Nr. 4091, Resümee des Habilitationsvortrag (Zeitgesmack und Geschichtsurteil bei Winckelmann, 1. 12. 1937), 7. 12. 1937. – *Ibidem*, Resümee der Probevorlesung (Deutsche Goldschmiedekunst des Mittelalters, 8. 6. 1938), 17. 6. 1938.

⁶⁴ Roman Pfefferle – Hans Pfefferle, *Glimpflich entnazifiziert. Die Professorenschaft der Universität Wien von 1944 in den Nachkriegsjahren*, Göttingen 2014, s. 173–174.

⁶⁵ Archiv der Philipps-Universität Marburg (im Hessischen Staatsarchiv Marburg), Personalakte des Rektors, Hans-Adalbert von Stockhausen, UniA Marburg 305, Nr. 4091, Dozentenlager Schloss Tännich – Allgemeine Beurteilung, 30. 10. 1937.

⁶⁶ Archiv der Philipps-Universität Marburg (im Hessischen Staatsarchiv Marburg), Personalakte des Kurators, Hans-Adalbert von Stockhausen, UniA Marburg 310, Nr. 3554, Nachweis über die Zugehörigkeit zur N. S. D. A. P., 25. 7. 1938.

bez problémů prošel, nicméně příklad jeho přítele Otty Kletzla ukazuje, že kladný závěrečný posudek nemusel dostat každý. Na témže školení (Gemeinschaftslager und Lehrgang der Dozentenakademie, 4. – 10. října 1937) Kletzl neuspěl, neboť se posuzovatelům zdál mimo jiné „*skrz na skrz ovlivněný idejemi spannismu*“ a jako takový „*na univerzitách třetí říše zcela nežádoucí*“.⁶⁷ Habilitace v Marburku mu tak byla zapovězena.

Za války se Hamannův uměleckohistorický institut a jeho pracovníci podílel na několika fotografických taženích divize „Kunstschutz“.⁶⁸ V letech 1939 a 1940 fotografovali památky v anektovaném Rakousku a v protektorátu Čechy a Morava.⁶⁹ V následujícím roce pak v Pobaltí a především v obsazené Francii.⁷⁰ Hans Adalbert von Stockhausen vedl jednu ze čtyř čtyřčlenných fotografických skupin, které mezi 1. říjnem 1940 a 30. zářím 1941 ve Francii působily.⁷¹ S využitím moderní fotografické techniky se svými kolegy z Marburku systematicky dokumentoval Versailles, baziliku v Saint Denis, katedrálu v Chartres a množství dalších uměleckých památek v Normandii a jižní a jihozápadní Francii. Tehdy byl také pověřen pořízením černobílých a nově i barevných fotografií tapisérie z Bayeux, jejíž výzkum ve Francii prováděl SS-Sturmbannführer Herbert Jankuhn, profesor archeologie a vedoucí oddělení vykopávek pseudovědecké Badatelské společnosti pro výzkum německého dědictví předků (Forschungsgemeinschaft Deutsches Ahnenerbe).⁷² Ta vznikla z iniciativy Heinricha Himmlera, aby hledala historické důkazy o nadřazenosti árijské rasy. Také proto nelze vnímat dokumentační činnost pracovníků marburského ústavu na obsazených územích jako čistě vědeckou a neškodnou uměleckohistorickou práci. Vedle propagandistického využití těchto fotografických expedic měly získané materiály ukázat souvislost německého a francouzského umění a posloužit tak k politickému ospravedlnění nacistické expanze na Západ.⁷³

Proč však Stockhausen nezůstal pouze u této „akademické“ práce a odešel válčit na frontu? František Kovárna hledal a nabízel především psychologizující vysvětlení. V *Listech* napsal, že Stockhausen snad nakonec odešel ze světa dobrovolně, neboť už nemohl dál, když pochopil, kým se postupně stal. V nepublikované divadelní hře *Mrtví od Stalingradu*, do níž taktéž obsadil svého dávného a zesnulého přítele, nabídl Kovárna odlišnou motivaci protagonisty. První jednání dramatu se odehrává na hradě Waldenburg, kde se vzdělaný badatel Pavel, nejmladší syn plukovníka Hanse von Steinhausena, loučí se svými blízkými. Odchází na frontu a váhá, do boje se mu nechce, rád by zůstal

⁶⁷ Nagel – Sieg (pozn. 53), s. 263, pozn. 246.

⁶⁸ Speciální divize německé císařské armády byla zřízena během první světové války v roce 1916 a rostla z iniciativy konzervátora a historika umění Paula Clemena (1866–1947). Měla především dokumentovat významné stavební památky na obsazeném území a chránit je před válečným rabováním a ničením. Právě Richard Hamann byl v posledních letech první světové války pověřen vojenským fotografováním památek v Belgii a severní Francii. V dokumentační činnosti poté pokračoval i v meziválečném období a s pomocí studentů a kolegů z marburského semináře tak dal vzniknout jednomu z největších obrazových archivů evropské architektury a umění.

⁶⁹ V protektorátu pro institut fotografoval historik umění Otto Kletzl a sochař Karl Albiker. – *Chronik der Preussischen Universität Marburg für Rechnungsjahr April 1939 – März 1940*, Marburg 1940, s. 75–76.

⁷⁰ Tralles (pozn. 3), s. 263–282.

⁷¹ Franz Graf Wolff-Metternich zur Gracht, Abschlussbericht über den Einsatz des kunstwissenschaftlichen Arbeitsstabes in Frankreich, in: Nagel – Sieg (edd.), (pozn. 53), s. 407–416.

⁷² Heiko Steuer, Herbert Jankuhn. SS-Karriere und Ur- und Frühgeschichte, in: Hartmut Lehmann – Otto Gerhard Oexle (edd.), *Nationalsozialismus in den Kulturwissenschaften. Bd. 1. Fächer-Milieus-Karrieren, Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte*, Bd. 200, Göttingen 2004, s. 482–483.

⁷³ Christina Kott, „Den Schaden in Grenzen halten ...“. Deutsche Kunsthistoriker und Denkmalpfleger als Kunstverwalter im besetzten Frankreich, 1940–1944, in: Ruth Heftrig – Olaf Peters – Barbara Schellewald (edd.), *Kunstgeschichte im „Dritten Reich“: Theorien, Methoden, Praktiken*, Berlin 2008, s. 378–379.

pouhým Pavlem a nemusel tak dostát rodovému jménu von Steinhausen s jeho válečnickou tradicí. Smysl pro čest a povinnost u něho však převládnu a dobrovolně tak vykročí vstříc jisté smrti.

S ohledem na dostupné informace o Stockhausenově rodině se tato „hrdinská“ interpretace nabízí. I předobraz smyšleného Pavla Steinhausena z Waldenburgu – Hans-Adalbert von Stockhausen z Trendelburgu mohl chtít obstát v linii svých předků vedle bratrů a otce. Ten se v jednom z dopisů profesoru Richardu Hamannovi vyznává, že i ve svých šestašedesáti letech se nejlépe cítí na koňském hřbetu ve válečném poli.⁷⁴ Otcovská radost a pýcha na Stockhausenova staršího bratra je dobře patrná také z reportáže, kterou pro potřeby domácí propagandy zrežiroval německý filmový týdeník.⁷⁵ Sledujeme v ní spektakulární návrat rytíře z boje domů na rodný hrad. Je sobota 1. února 1941 a lidé v Trendelburgu vyhlíží vlak, z něhož později vystupuje korvetní kapitán Hans-Gerrit von Stockhausen⁷⁶ a po něm i celé mužstvo jeho U-65. Ponorky, jež na velitelském můstku nesla starogermánskou runu slunce, připomínající také písmeno S. Město je vyzdobené, pochodová muzika hraje, všichni mávají a vítají teprve třiatřicetiletého hrdinu, který potopil již 15 nepřátelských lodí a od samotného vůdce tak byl vyznamenán rytířským křížem. Nejprve se se synem vítá plukovník von Stockhausen,⁷⁷ poté mu salutují bratři ve slavnostních uniformách. Fotografové a novináři se zajímají, kde který z bratrů bojuje a Hans-Adalbert může vyprávět jen o tom, jak ve Francii fotografuje památky. Přestože i to budí zájem novinářů, sám cítí, že to není totéž jako bojové zásluhy jeho bratří. V létě 1941 o tom píše v několika dopisech bratrovi Hansi-Ludwigovi, který se tehdy jako důstojník 1. jezdecké divize účastnil invaze do Sovětského svazu: *„Sicherlich freust du dich, wenn du in diesen bewegten Tagen Post bekommst, daher will ich mein Möglichstes tun, dazu beizutragen. Das ist alles, was ich Positives leisten kann: euch Briefe zu schreiben. ... Wie werde ich jemals genug entschuldigen können, dass ich nicht an der Front bin, sondern hier photographiere!“*⁷⁸ Z upřímných pocitů nedostatečnosti vlastního vojenského zaměstnání a nasazení se však Stockhausen na frontu dobrovolně nepřihlásil. Válečná realita jej kvůli neúspěchům německé armády na východní frontě dohnala sama. Po návratu z Francie a propuštění z řad personálu vrchního velení armády byl 16. března 1942 odveden, aby posílil svou jednotku v boji.⁷⁹ Před odchodem na frontu se 5. listopadu 1941 v trendelburském farním kostele oženil se svou dlouholetou kolegyní, historičkou umění, doktorkou Marline Kerlenovou. O tom, že neodcházel zemřít dobrovolně, jak v *Listech* přemítal

⁷⁴ „Wenn man 5 Söhne in vorderster Linie hat, kann man wohl stolz sein, aber man hat auch seine väterliche Sorgen. Mir selbst geht gut.“ ... „In Soldatenberuf ist wohl die Dienststellung als Regimentskommandeur die vielseitigste und schönste. Neben meinen Dienstwagen habe ich eine 4 jährige Halbblut Araber Stute, die mich sicher und schnell durch die unendlichen Weiten des polnischen Landes trägt.“ Viz Universitätsbibliothek, Marburg, Richard Hamann (Nachlass), dopis Hanse Adalberta von Stockhausena (st.) Richardu Hamannovi, z 30. 6. 1940 (2 strany).

⁷⁵ Die Deutsche Wochenschau, č. 546, 19. 2. 1941.

⁷⁶ Hans-Gerrit von Stockhausen (1907–1943) se přátelil se ženou Ruth s rodinou veloadmirála Karla Dönitze (1891–1980), vrchního velitele německého ponorkového loďstva. Zemřel za neobvyklých okolností 15. ledna 1943 při autonehodě v Berlíně.

⁷⁷ Hans-Adalbert von Stockhausen st. (1874–1957) působil za války jako polní velitel wehrmachtu na Balkáně. Při bojích s partyzány přikázal v létě 1941 kolaborujícím srbským četníkům popravít jedenaosmdesát obyvatel města Užice. Z masové vraždy se po válce nezodpovídal, neboť se případ dostal k soudu až po jeho smrti. – Walter Manoschek, *„Serbien ist judenfrei.“ Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42*, München 1995, s. 52–53.

⁷⁸ Von Stockhausen (pozn. 20), s. 193.

⁷⁹ Archiv der Philipps-Universität Marburg (im Hessischen Staatsarchiv Marburg), Personalakte des Kurators, Hans-Adalbert von Stockhausen, UniA Marburg 310, Nr. 3554, Entlassung eines Militärverwaltungsbeamten zwecks Verwendung bei der Truppe, 3. 2. 1942. – Ibidem, Stockhausens Brief an Kurator der Universität, 9. 4. 1942 (1 strana).

František Kovárna, svědčí Stockhausenův tehdejší zájem o potenciálně uvolněné místo profesora na uměleckohistorickém institutu marburské univerzity.⁸⁰

Jednoduchý vojenský hrob Hanse-Adalberta von Stockhausena patrně již dávno zanikl. Podobně však nejspíš dopadl i náhrobek Františka Kovárny, jenž zemřel 19. června 1952 v New Yorku. Pouhých deset let po svém dávném příteli.

Kovárna se po válce vrátil ke své práci uměleckého kritika, historika a pedagoga. Chystal se knižně vydat za okupace připravované souhrnné studie o českém malířství 19. a 20. století. Zároveň byl 3. září 1947 jmenován profesorem estetiky na nově vzniklé Pedagogické fakultě Univerzity Karlovy. Začalo mu tak krátké a horečnaté období, v němž budoval nový univerzitní ústav, přednášel a především pomáhal jako člen ústředního výboru České strany národně sociální formulovat její kulturní program a vizi poválečného Československa. Jeho naděje vkládané do budování „nového životního slohu“ a „socialistické přestavby společnosti“ však s Únorem 1948 vzaly rychle za své. Jako demokrat a politický odpůrce komunistické strany byl nejprve vyloučen ze Syndikátu československých spisovatelů a vzápětí i akčními výbory zproštěn veškerých funkcí na univerzitě. V novém – stalinistickém Československu se náhle musel začít obávat o vlastní život, v dubnu 1948 proto s rodinou odešel do zahraničního exilu.

Čtení *Listů mrtvému příteli* Františka Kovárny jako díla majícího dokumentární hodnotu se ukazuje nejen jako možné a přijatelné, ale zároveň otevírá i dosud nepříliš prozkoumanou kapitolu stipendijních pobytů a meziválečných česko-německých vztahů na poli historie umění. Cizincova reflexe, jakou v dopisech učitel projevili Hans-Adalbert von Stockhausen vůči pražskému akademickému prostředí, je zvláště cenná, neboť nepřímou vybízí také ke studiu napjatých vztahů mezi českými historiky umění a menšinou jejich německy mluvících kolegů. Život a kariéru Hanse-Adalberta von Stockhausena není snadné hodnotit, jakkoliv by se mohlo zdát, že na rozdíl od Františka Kovárny jako intelektuál neobstál.

⁸⁰ Archiv der Philipps-Universität Marburg (im Hessischen Staatsarchiv Marburg), Akte der Philosophischen Fakultät, Hans-Adalbert von Stockhausen, UniA Marburg 307, Nr. 2510, Stockhausens Brief an Dekan der Philosophischen Fakultät, 17. 2. 1942 (2 strany).